
SLOVENSKÝ NÁRODOPIIS

Z OBSAHU:

OLGA DANGLOVÁ: Etnologický pohľad na štúdium hodnôt (hodnoty predmoderného sveta slovenskej dediny)

MONIKA VRZGULOVÁ – KATARÍNA POPELKOVÁ: Stredné vrstvy v urbánnom prostredí - transformácia skupinových hodnôt?

JURAJ PODOBA: Perspektívou Norberta Eliasa: Stabilita a zmena hodnotových systémov v období neskorého socializmu

Na obálke:

Prvá strana: *Štylizovaný motív z publikácie „Čičmany“ (1992, ed.: E. Munková)*

Dear reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia.

This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P.O. Box 57, Nám. slobody 6
810 05 Bratislava
SLOVAKIA

Electronic version accessible via Internet

URL <http://www.sappress.sk> <http://www.etnologia.sk>

HLAVNÁ REDAKTORKA

Gabriela Kiliánová

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Hana Hlôšková

Tatiana Podolinská

EDIČNÁ RADA

Ľubica Droppová, Gyivicsán Anna (MR), Martin Kanovský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist (ČR), Milan Leščák, Martin Mešša, Magdaléna Paríková, Ján Podolák, Peter Salner, Zdeněk Uherek (ČR), Miroslav Válka (ČR)

Slovenský národopis je evidovaný v medzinárodných bibliografických databázach: MLA, CEEOL, Ulrich's, Willings.

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

ŠTÚDIE

- D a n g l o v á, Oľga: Etnologický pohľad na štúdium hodnôt (Hodnoty predmoderného sveta slovenskej dediny)..... 361
- V r z g u l o v á, Monika – P o p e l k o v á, Katarína: Stredné vrstvy v urbánnom prostredí - transformácia skupinových hodnôt?..... 381
- P o d o b a, Juraj: Perspektívou Norberta Eliasa: Stabilita a zmena hodnotových systémov v období neskorého socializmu (Adam Pranda a štúdium hodnôt druhej polovice 20. storočia)..... 398

VYHRADENÉ PRE

- Rozhovor s jubilantom: PhDr. Ján Koma, CSc., nar. 14. 11. 1920 (Martin M e š š a)..... 412

ROZHLADY-SPRÁVY-GLOSÝ

- Významná romistka Milena Hübschmannová tragicky zahynula (Zuza K u m a n o v á)..... 420
- K životnému jubileu Marty Šrámkovej (Viera G a š p a r í k o v á)..... 421
- Pozdrav ďalšej päťdesiatničke PhDr. Hane Zelinovej (Arne B. M a n n)..... 422
- K okrúhlym narodeninám Doc. PhDr. Marty Botíkovej, CSc. (Lubica H e r z á n o v á)..... 424
- Životné jubileum PhDr. Hany Hlôškovej, CSc. (Milan L e š č á k)..... 429
- K životnému jubileu PhDr. Izabely Danterovej (Katarína H o l b o v á)..... 433
- Výstava Krása hlíny (Eva Š e v č í k o v á).. 435
- Izabela Danterová – autorka dvoch výstav (Viera H o l i c o v á)..... 436
- Hodnoty ako predmet výskumu (Katarína P o p e l k o v á)..... 438
- „Kým nevesta povedala áno...“ - Výstava o svadbách v minulosti (Kornélia J a k u b í k o v á)..... 442
- Medzinárodná konferencia o postindustriálnom meste (Jolana D a r u l o v á, Katarína K o š t i a l o v á)..... 443
- Na Kokave sa rokovalo o tradičnej kultúre (Zuzana B e ň u š k o v á)... 445

- Medzinárodná konferencia Od lidové písne k evropské etnologii (Eva K r e k o v i - č o v á)..... 446
- Prezentácia edície Slovenské ľudové rozprávky I.-III. a seminár „Osobnosť a dielo prof. Franka Wollmana“ (Zora V a n o v i - č o v á)..... 448
- Medzinárodná konferencia „Correct Images and Distorted Images...“ (Michaela F e r e n c o v á)..... 449
- Etnokultúrna funkcia odevu a textílií v 2. pol. 20. stor. (Zdena K r i š k o v á)... 452
- Grantový seminár „Diferenciačné procesy lokálnych spoločenstiev na Slovensku po r. 1989“ (Petra K l o b u š i c k á)... 454
- Celoslovenské kolo ŠVOK (Miroslava B o b á k o v á)..... 455

RECENZIE-ANOTÁCIE

- M. Slivka: Slovenské ľudové divadlo (Daniel L u t h e r) 457
- Slovenski etnološki lexikon (Marta B o t í k o v á, Ján B o t í k)..... 459
- Luther, D. – Salner, P.: Menšiny v meste. Premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí (Alexandra B i t u š í k o v á)..... 460
- J. Kandert: Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století (Marta B o t í k o v á)..... 462
- A. Bartosz: Neboj sa Cigána – Na dara Romenstar (Zuzana K u m a n o v á)... 463
- Z. Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 (Ivica B u m o v á)... 464
- L. Mlynka: Remeselník vo vidieckom prostredí (Remeslo a status remeselníka v lokálnom spoločenstve) (Jiří L a n g e r)..... 467
- V. Krivý: Kolektívne identity na súčasnom Slovensku (Michaela F e r e n c o v á)... 470
- D. Blümlová (ed.): Čeněk Zíbrt a kulturní historie (Hana H l ô š k o v á)..... 472
- F. Schirmacher: Das Methusalem komplott (Lubica H e r z á n o v á)..... 474

I. Thurzo: Ľudová architektúra na Slovensku (Ladislav M l y n k a).....	477
P. Skalník (ed.): Dolní Roveň - polčas výzkumu (Michal Š í p o š).....	478
R. Lužica: Keď bola vojna, nebol som doma... (Zora V a n o v i č o v á).....	480
Jedi na Goriškem (Sylvia D i l l n b e r g e - r o v á).....	481
Anotácie.....	481
OBSAH 53. ROČNÍKA	

CONTENTS

STUDIES

D a n g l o v á, Oľga: Ethnological research of values (System of values of pre-modern world of Slovak village).....	361
V r z g u l o v á, Monika – P o p e l k o v á, Katarína: Middle classes in the urban surrounding - tranformation of group values?.....	381
P o d o b a, Juraj: From the perspective of Norbert Elias: Stability and change of system of values in the era of late socialism (Adam Pranda and study of values of the second half of 20 th century).....	398

RESERVED FOR

Interview with the jubilant: PhDr. Ján Koma, CSc. (Martin M e š š a).....	412
---	-----

HORIZONS – NEWS – GLOSSARY

An obituary for Milena Hübschmanová (Zuza K u m a n o v á).....	420
Jubilee of Marta Šrámková (Viera G a š p a - r í k o v á).....	421
Jubilee of Hana Zelinová (Arne B. M a n n)...	422
Jubilee of Marta Botíková (Lubica H e r z á - n o v á).....	424
Jubilee of Hana Hlôšková (Milan L e š č á k)...	429
Jubilee of Izabela Danterová (Katarína H o l b o v á).....	433
Exhibition Beauty of Potter's clay (Eva Š e v č í k o v á).....	435
Izabela Danterová – the author of two exhibitions (Viera H o l i c o v á)...	436

Values as objects of research (Katarína P o p e l k o v á).....	438
„Until the Bride said yes“ – Exhibition on the weddings in the past (Kornélia J a k u b í - k o v á).....	442
International Conference on postindustrial city (Jolana D a r u l o v á, Katarína K o š - t i a l o v á).....	443
About traditional culture (Meeting in Kokava) (Zuzana B e ň u š k o v á).....	445
International Conference From the folk song towards the European Ethnology (Eva K r e k o v i č o v á).....	446
Presentation of Edition Slovak Folk Fairy-tales I. - III and a Seminary „Personality and Work of Prof. Frank Wollmann“ (Zora V a n o - v i č o v á).....	448
International Conference „Correct Images and Distorted Images...“ (Michaela F e r e n - c o v á).....	449
Ethnocultural function of clothes and textiles in the second half of the 20th century (Zdena K r i š k o v á).....	452
Grant Seminary „Diferentiative processes of local societies in Slovakia after 1989 (Petra K l o b u š i c k á).....	454
ŠVOK - Slovak scientific Conference (Miroslava B o b á k o v á).....	455

BOOK REVIEWS-ANNOTATIONS CONTENTS OF the 53th VOLUMES

PERSPEKTÍVOU NORBERTA ELIASA: STABILITA A ZMENA HODNOTOVÝCH SYSTÉMOV V OBDOBÍ NESKORÉHO SOCIALIZMU

(Adam Pranda a štúdium hodnôt druhej polovice 20. storočia)

JURAJ PODOBA

*PhDr. Juraj Podoba, CSc., Ústav etnológie SAV, Klemensova 19,
813 64 Bratislava, Slovakia*

The study of value systems of the second half of the 20th century in the Slovak countryside is connected with the scientific work of Adam Pranda. His publications concerning the problem of values represent the unilinear interpretation of development of society and culture. As an alternative perspective, the paper puts forward the interpretation of value systems stability and changes during the late communist era, based on the Norbert Elias civilization theory.

Kľúčové slová: hodnotové systémy, sociálne a kultúrne vzory, modernizácia, civilizačná teória Norberta Eliasa

Key words: value systems, social and cultural patterns, modernisation, civilisation theory of Norbert Elias

Politické zlomy, počas 20. storočia približne v dvadsaťročných intervaloch meniace charakter režimov vládnučich na území Slovenska, sú spravidla sprevádzané upozornovaním na prevratnosť doby, ktorú práve žijeme. Istoty, či už skutočné alebo zdanlivé, žiaduce alebo nenávidené, dobou práve vyzdvihované alebo zaznávané často miznú alebo aspoň strácajú svoju spoľahlivosť. Tieto zlomy prinášali zásadné zmeny – 20. storočie je oproti predchádzajúcim výnimočné tým, že každú dôležitú politickú zmenu sprevádzali aj významné zmeny socioekonomického a sociokultúrneho charakteru. Ideologická podmienenosť striedajúcich sa režimov viedla k ideologickej preferencii určitej skupiny hodnôt označovaných napr. ako hodnoty pokrokové, moderné a pod., alebo naopak ako hodnoty prekonané a zavádzajúce. Stredovýchodná Európa má z tohto pohľadu špecifickú

pozíciu. Bola účastná na modernizačných premenách európskych spoločností postosvietenského obdobia, i keď často oneskorene a nejednoznačne, po druhej svetovej vojne bola vytrhnutá z európskeho kultúrneho a civilizačného rámca a stala sa súčasťou komunistického modernizačného experimentu, ktorý sa na tomto teritóriu realizoval z externých mocenských centier. Neistota a neurčitost' sprevádzajú modernu, uniformizácia ľudských hodnôt a marginalizácia kultúrnej rôznorodosti sú jej imanentnými prejavmi. Práve v dôsledku rýchleho sledu zlomov politického charakteru a niekoľko desaťročí trvajúceho vplyvu totalitných ideológií a praktickej politiky sociálneho inžinierstva, získavajú všeobecne platné znaky moderny v tomto geografickom priestore špecifické vyjadrenie.

Časté striedanie režimov sprevádzané vyzdvihovaním „prevratnosti doby“ je previazané aj s problematikou stability a dynamiky hodnotových systémov. Charakter spoločenských zmien sa podpisoval aj na hodnotových orientáciách obyvateľstva: nakoniec všeobecným prejavom moderny je aj transformácia, často negácia hodnotovo-normatívnych princípov predmoderných/predindustriálnych európskych spoločností. Pomyselná a tradicionalistami a romantikmi často idealizovaná stabilita hodnôt spájaná s kultúrne konzervatívnymi agrárnymi spoločenstvami už v industriálnej spoločnosti nie je možná. Avšak čo to znamená pre túto spoločnosť: aká kvalita je skrytá za konštatovaním dynamiky hodnotových systémov modernej industriálnej spoločnosti?

V oblasti teórie hodnôt bol základný rozpor v nazeraní chicagskej a harvardskej školy v tom, že Talcott Parsons kládol dôraz na prítomnosť normatívnych aspektov hodnotenia. Otázkou však zostáva, v akých termínoch je možné vyjadriť špecifickú kvalitu hodnotenia. Odkazy na to, čo má byť, čo je žiaduce, charakterizujú hodnotenie užitočným spôsobom, neberú však dostatočne do úvahy, že normatívne zretele vstupujúce do hodnotenia nie sú rovnorodé, ale zahŕňajú širokú škálu významov. Z hľadiska definície hodnoty ako jednej zo základných zložiek kultúry a zároveň podstatnej súčasti osobnej aj sociálnej identity ľudí považujem za dôležitú jej väzbu so sociálnym systémom, ktorá umožňuje kontrolu sociálnych mechanizmov, alebo aspoň dovoľuje usilovať sa o takúto kontrolu. Avšak na druhej strane, aj keď hodnotám priznávame vysoko pozitívne charakteristiky, môžu sa premeniť z životne významného prostriedku na nástroj obmedzovania. Hodnotové systémy tak v spoločenstvách so silnými mechanizmami sociálnej kontroly zásadným spôsobom regulujú život ich členov.

Hodnoty, ktoré prakticky žijeme, sú v úzkom vzťahu k povahe sociálneho systému, v ktorom sa nachádzame. A väčšinou nie je možné ich zmeniť bez zmeny tohto systému. Volanie po hodnotovej zmene je vlastne túžbou po systémovej zmene. Ako poznamenal Petr Kužvart (1994: 56), skúmanie ľudských hodnôt by malo byť zasadené do kontextu širšieho štúdia spoločenského pohybu, ekonomiky, sociálnej mobility, sociálnej stratifikácie, otázok elít. Bez toho pôjde iba o viac či menej duchaplné fejtóny a intuitívne sudy.

Je možné sa stotožniť s konštatovaním Egona Gála, že v každej spoločnosti existuje určitý vžitý konsenzus o súbore sociálnych noriem a hodnôt, ktoré pôsobia ako regulatívna moc a ktoré koordinujú správanie sa členov spoločnosti. Otázka je, odkiaľ berú kolektívne normy a hodnoty záväznosť, ktorá núti slobodných ľudí, aby ich rešpektovali. Pretože na rozdiel od právnych noriem, ktoré pôsobia silou sankcií, sociálne normy pôsobia silou záväzkov a záväzky zaväzujú iba tých, ktorí ich za záväzné považujú. Podľa Josepha Raza (2003: 36) typy hodnôt, ktoré dávajú našim životom zmysel a účel, sú výlučne hodnotami, ktoré sú „socially dependent“ či už takým alebo onakým spôsobom. Podľa tohto autora hodnoty môžu získať schopnosť stať sa organizačnou bázou pre naše plánovanie a aktivity. Avšak tento druh dôležitosti získavajú, iba ak sú vhodne integrované do kultúrnych praktík.

Takže hodnoty, ktoré sú nosné pre život človeka, vždy závisia od sociálneho kontextu – či už priamo alebo nepriamo.

Základným problémom sa v týchto súvislostiach javí otázka, akým spôsobom reálne hodnoty závisia od nás? Nie je to jednoduchá otázka: Joseph Raz (2003: 16) konštatuje, že dejiny filozofie sú zaplnené radom veľmi rozdielnych odpovedí. Diferencovanosť týchto odpovedí spočíva najmä v odlišnosti pohľadu sociálneho pluralizmu a sociálneho relativizmu na problém sociálnej závislosti alebo sociálnej nezávislosti hodnôt. Autor v citovanej práci presadzuje svoj prístup k akceptovaniu sociálnej podmienenosti a závislosti ľudských hodnôt, ale vyhýba sa prístupom sociálneho relativizmu. Naša hodnotiacia skúsenosť – čo hodnotíme, aj akým spôsobom hodnotíme veci – sú podľa Raza zásadne formované sociálnymi praktikami. Mnohé objekty a aktivity, ktoré si vážime, by zrejme neexistovali pri absencii rôznych náhodných sociálnych a historických podmienok. Všeobecne povedané, charakter nášho vzťahu k nami ceneným objektom a záväzkom a význam, ktorý majú pre náš život, v zásade závisia od sociálnych podmienok, v ktorých žijeme. Náš prístup ku konkrétnym typom hodnôt je formovaný našou kultúrou vrátane konceptuálnych prístupov k vnímaniu, napr. estetických dimenzií vnímania krásy. Napr. rozdiely medzi „ľudovým“ a „aristokratickým“ vnímaním krásy („pekné je to, čo je užitočné“ verzus „neužitočnosť dekoratívnych predmetov“). Hodnoty tak závisia od sociálnych praktík v ich konkrétnej historickej a kultúrnej podmienenosti (WALLACE 2003: 1). Pri konštatovaní tejto závislosti však nesmieme ignorovať spôsoby závislosti od charakteru, rozsahu a komplexnosti našich evaluačných praktík.

V rámci etnografických výskumov slovenského vidieka druhej polovice 20. storočia sa odborný záujem o hodnotové orientácie spája predovšetkým s vedeckým pôsobením Adama Prandu. Pranda orientoval svoj záujem na zmeny hodnôt na socialistickej (družstevnej) dedine 60. rokov až začiatku 80. rokov. Tento časový úsek sa v kontexte modernej histórie Slovenska dá charakterizovať ako obdobie stabilizácie reálne existujúceho socializmu. Vo vidieckom prostredí sa spája s koncom „triedneho boja na dedine“, s finálnou fázou socialistickej kolektivizácie poľnohospodárstva v podhorských a horských oblastiach, previazanou s masívnou dotačnou poľnohospodárskou politikou socialistického štátu a s transformáciou JRD kolchozného typu na agrokombináty, hospodáriace na katastrálnom území viacerých obcí, orientované na poľnohospodársku veľkovýrobu. Dôsledky politických rozhodnutí a socioekonomických procesov viedli k strate roľníckeho charakteru vidieckych sídiel a k ich transformácii na sídla obslužno-obytného typu. Zároveň sa výrazne zvyšuje životná úroveň väčšiny obyvateľov vidieka, čo sa najmarkantnejšie prejavilo na prestavbe vidieka, v konečnom dôsledku spojeného so stratou jeho pôvodného architektonického charakteru. Z dnešného pohľadu ide o uzavretú, špecifickú etapu transformácie vidieka pod vplyvom štátnej politiky tzv. „zblížovania mesta a vidieka“. Poznanie tohto obdobia je kľúčom k pochopeniu súčasnosti, resp. k pochopeniu peripetií a problémov postkomunistickej transformácie. Milan Valach (1994: 33) ju považuje za pokračovanie tendencií v podstate založených už v neskorototalitnej spoločnosti, tak ako sa u nás konštituovala v priebehu sedemdesiatych rokov, ako „... neživotná, príliš centralizovaná forma politickej a ekonomickej moci, ako systém s neurčitou mocenskou hierarchiou a s akumuláciou majetku u privilegovaných skupín“. Na druhej strane stojí atomizovaná masa nepriviligovaných. Väzby, ktoré sa tu vytvárajú a na ktoré poukazuje Ivo Možný (1991), sú väzbami vzájomných úsluh na báze sociálnych sietí a reciprocity a vzťahov spoločenskej dominancie a podriadenosti v sociálnom systéme na povrchu egalitárnej, v skutočnosti výrazne hierarchizovanej neskorototalitnej spoločnosti.

Už začiatkom deväťdesiatych rokov upozornil Milan Valach (1994: 31) na "... podivuhodnú absenciu teoretického zhodnotenia našej totalitnej a neskorototalitnej skúsenosti ...".

Práve pochopenie špecifického charakteru a premien hodnotových systémov v podmienkach neskorototalitnej spoločnosti, ktoré by sa opieralo o etnografický materiál pochádzajúci z kvalitatívnych terénnych výskumov, môžu významnou mierou prispieť k takémuto teoretickému zhodnoteniu.

Slavenka Drakulić (1993) sa beletristickou formou pokúša vystihnúť podstatné črty správania sa radového obyvateľa krajiny s komunistickým režimom v socioekonomických podmienkach neskorého socializmu. Čiže príslušníkov, povedané jazykom M. Valacha, „atomizovanej masy nepriviligovaných“. Autorka poukázala na dve charakteristické črty reálneho socializmu. Na fenomén, ktorý nazýva „ekológiou chudoby“. Na schopnosť (samozrejme vynútenú) radového obyvateľa krajiny s centrálnou plánovanou socialistickou ekonomikou, charakteristickou stavom konštantného nedostatku, čo možno najefektívnejšie využívať skromné zdroje, postaviť rodinnú ekonomiku na čiastočnej sebestačnosti a úsporne zužitkovať predmety, ktoré v konzumnej spoločnosti končia zvyčajne v odpadkovom koši. Slavenka Drakulić však upozorňuje aj na druhý fenomén, paralelne existujúci vo vnútri spoločností neskorého socializmu, a ktorý je akoby protipólom „ekológie chudoby“. Na obklopanie sa vecami a predmetmi, na doslova hlad po veciach, na kult „zahraničného tovaru“ bez ohľadu na jeho pôvod a kvalitu. Tieto komodity pre obyvateľa socialistických krajín reprezentovali technologický pokrok, kvalitu priemyselnej produkcie aj blahobyt „Západu“. Ide o charakteristické modely správania sa, spájajúce nepriviligovaných obyvateľov rovnostárskych socialistických spoločností s ekonomikou nedostatku, ktorí sú v podstate všetci chudobní a žijú v podmienkach limitovanej dostupnosti tovarov a služieb. A spoločne zdieľajú kultúru vynútenej skromnosti. Toto, úsmevnou formou nastavené zrkadlo „reálne existujúcej socialistickej spoločnosti“ nesie v sebe upozornenie na bazálnu podstatu historickej vývojovej fázy totalitných komunistických spoločností, ktorá predchádzala ich rozkladu a prekvapivo rýchlemu zániku, o ktorej o. i. pojednávajú aj práce Adama Prandu. Industriálne spoločnosti so stabilizovanými neskorototalitnými režimami sú v podstate už konzumnými spoločnosťami, ale s ekonomikou nedostatku, s limitovanými možnosťami legálneho súkromného podnikania s cieľom osobného ekonomického zisku, s limitovaným prísunom tovarov zo zahraničia. Prekonanie M. Valachom zdôraznenej podivuhodnej absencie teoretického zhodnotenia neskorototalitnej skúsenosti sa podľa môjho názoru vzťahuje jednak na pochopenie príčin, mechanizmov a dôsledkov hierarchizácie formálne egalitárnej neskorototalitárnej spoločnosti, a jednak na ambivalentné črty tejto chudobnej konzumnej spoločnosti, existujúcej v podmienkach ekonomiky nedostatku. A samozrejme na hľadanie teoreticko-metodologickej bázy na ich interpretáciu. „Ekológia chudoby“, čiže vynútená skromnosť ju spája so sociálne nižšími vrstvami predmoderných neskorooagrárnych spoločností (tvorili demografickú väčšinu a žili prevažne na vidieku), a zároveň sa posilňovali črty industriálnej konzumnej spoločnosti, samozrejme vo veľmi odlišných podmienkach, než aké boli v industriálnych liberálnych spoločnostiach neskorého kapitalizmu. Vychádzajúc zo svojich etnografických výskumov na slovenskom vidieku počas osemdesiatych rokov považujem spomínané dva paralelne existujúce fenomény za kľúčový moment, vytvárajúci podmienky determinujúce stabilitu a zmenu hodnotových systémov. A to ako v podmienkach neskorého totalitarizmu, tak aj v podmienkach postkomunistických transformačných procesov.

Pri nazeraní na problematiku stability a zmien hodnôt je potrebné prihliadať aj k metóde výskumu. Je viac ako zrejmé, že výpovedná hodnota napr. dát získaných metódou „opinion

poles“, s deklarovanými postojmi vyjadrujúcimi určité hodnotové orientácie, poskytuje úplne odlišné interpretačné východiská, než je reflexia hodnotových systémov v konkrétnych sociokultúrnych fenoménoch, ako ju nachádzame v etnografickom materiáli. Zdrojom dát tohto príspevku budú poznatky z etnografických výskumov stavebnej kultúry a kultúry bývania, ktoré som realizoval v prostredí slovenského vidieka, doplnené o poznatky z odbornej literatúry. Prezentovaná analýza sa bude opierať o poznatky z dlhodobého etnografického výskumu, čiže nie o konkrétny časový rez, ale o „longue durée“ procesy. Vychádzam pritom z metodologického postoja Norberta Eliasa, že prítomnosti môžeme porozumieť iba vtedy, ak sa posudzuje ako výrez dlhodobu štruktúrovaných sociálnych procesov. To, čo mnohí humanitní vedci považujú za statické, ahistorické funkčné súvislosti sociálnych systémov, sú v skutočnosti dynamické, reproduktívne alebo cyklické procesy (ŠUBRT 1996: 75).

Zásadnou kvalitou argumentačne využívaného etnografického materiálu - preto si dovoľujem ho využívať - je fakt, že odráža práve dlhodobé procesy odohrávajúce sa v spoločnosti. Iste je nevýhodou určité obmedzenie bezprostrednej výpovede, aktuálneho stavu (čo zase poskytujú „opinion poles“), dané aj „uväznením“ jednotlivca/rodiny/sociálnej skupiny v prejavoch materiálnej kultúry, ktoré sa kvôli ich finančnej a energetickej náročnosti nemenia súbežne s aktuálne sa meniacou spoločenskou klímou, a dokonca ani s cyklicky sa opakujúcimi generačnými obmenami. V tomto je ale zároveň prednosť takéhoto etnografického materiálu - je schopný podať výpoveď o konkrétnej dobe. Samozrejme, pre sociálnu vedu vyvstáva aktuálny problém interpretácie takejto výpovede. Môj príspevok je pokusom o jednu interpretáciu, o jeden pohľad na problematiku stability a zmien hodnôt v 20. storočí. Sledujúc tematickú orientáciu Adama Prandu, sústredím sa na to obdobie, ktorým sa pri svojom záujme o zmeny hodnôt na socialistickej dedine zaoberal - na 60. roky až prvú polovicu 80. rokov, ktoré sa v kontexte modernej histórie Slovenska dá definovať ako obdobie stabilizácie reálne existujúceho socializmu.

Vo svojom programovom, a do určitej miery aj ideologickom, článku zo začiatku 50. rokov, načrtávajúc program národopisného výskumu družstevnej dediny, vyslovuje Ján Mjartan (1952: 6) tvrdenie, že „... na Slovensku pri budovaní socializmu, čiže pri jeho industrializovaní a kolektivizovaní jeho poľnohospodárstva vzniká celkom nová spoločenská štruktúra, vyrastá nový človek-družstevník, vzniká nový človek-socialista...“ Myslím si, že s polstoročným časovým odstupom sa dá zhodnúť na tom, že Mjartanovo konštatovanie sa naplnilo - vidiečan z konca 80. rokov bol značne iným človekom ako vidiečan z konca 40. rokov - zmena hodnotových orientácií je neprehliadnuteľná. Takže zásadnou otázkou kladenou sociálnym vedám/kladenou sociálnymi ved(c)ami po ukončení tohto budovania by malo byť, aký je sociokultúrny a axiologický rozmer tohto nového človeka, a zároveň aký je hodnotový aj hodnotiaci posun od ukončenia tohto budovania, keď sa takýto „nový človek“ zvykne označovať ako „stará štruktúra“. To je hodnotiaci posun doby v rovine politického žargónu - vôbec nič ale nevypovedá o tom, aká kvalita hodnotových systémov sa vytvorila v priebehu „budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti“. Konštatovanie deštrukcie „tradičného“ systému hodnôt a vytváranie „nového“, „socialistického“ je povrchné a banálne, v podstate bezobsažné.

Dušan Ratica konštatuje, že „... identita členskej a referenčnej skupiny, ktorá bola v minulosti pre lokálne spoločenstvo príznačná, sa smerom do súčasnosti narúšala aj preberaním hodnôt a noriem z iných sociálnych prostredí. Vzhľadom na prenikanie cudzích vzorov prevažne z mestského prostredia môžeme uvedený proces označiť aj ako urbanizáciu tradičných kultúrnych vzorov, ktorá sa popri nutnosti prispôbiť sa zmeneným

ekonomickým podmienkam stala jedným zo sprievodných znakov hľadania nového systému hodnôt“ (RATICA 1993: 392-393). S týmto náhľadom sa iste môžeme stotožniť ako so základným východiskom pri uvažovaní o stabilite verzus dynamike hodnotových systémov. Avšak pre potreby hlbšieho pochopenia týchto procesov je príliš schematický a zjednodušujúci. Sociálne skupiny/lokálne spoločenstvá vždy preberali hodnoty a normy z iných, „vyšších“ sociálnych prostredí – od vzniku miest tok inovácií smeroval na osi mesto-vidiek. V tomto ohľade je charakter procesov vyvolaný totalitnými režimami 20. storočia určitou prelomovou – ale zároveň ambivalentnou, nejednoznačnou zmenou. Práve dôsledkom urbanizácie, ktorá sa uskutočnila na Slovensku po druhej svetovej vojne, je kultúrna ruralizácia miest, ako aj veľmi špecifický spôsob urbanizácie vidieka. Ich výsledkom je tak zvláštny amalgám urbánnych a rurálnych, modernizačných a demodernizačných fenoménov, ktorý podľa môjho názoru/poznatkov asi najvýstižnejšie charakterizuje spoločnosť, príslušníka ktorej Ján Mjartan, v súlade s dobovými ideologickými klišé, označil za „nového socialistického človeka“. Mňa však zaujíma predovšetkým problém, akým spôsobom cudzie vzory, o ktorých hovorí Ratica, prenikali do prostredia lokálnych spoločenstiev na vidieku. Ak konštatujeme fakt „urbanizácie tradičných kultúrnych vzorov“, tak potom by sme si mali položiť otázku, čo vlastne znamená táto urbanizácia, a akými kultúrnymi vzormi je reprezentovaná/nesená. Na to potom logicky nadväzuje ďalšia otázka, aký je/bol vzťah sociálnych a kultúrnych vzorov a hodnotových systémov.

Dušan Ratica (1993: 393) člení vývoj hodnotových orientácií od polovice 20. storočia zhruba na tri vzájomne sa prelínajúce fázy: 1. deštrukcia kontinuity pôvodného systému presadením nových sociálnych a ekonomických podmienok života (50. roky), 2. obdobie adaptácie a postupnej substitúcie centrálnych hodnôt (60. roky), 3. postupná stabilizácia a fungovanie nového systému hodnôt (70. – 80. roky). Tomuto schematickému náčrtu transformácie hodnotových orientácií nemožno uprieť, že sleduje logiku spoločenských zmien, vyvolaných násilným komunistickým experimentom s cieľom rýchlej radikálnej, diskontinuitnej zmeny vlastníckych vzťahov a sociálnej štruktúry spoločnosti, jej homogenizácie a egalitarizácie. Vzhľadom na naše súčasné poznanie je zatiaľ stále otvorená otázka, nakoľko je možné viesť priamy vzťah medzi politicko-sociálnym a ekonomickým systémom a charakterom axiologických systémov, ktorými sa riadia jednotlivé segmenty spoločnosti. Takže, ak by sme mohli súhlasiť s takýmto fázovaním politického a spoločenského vývoja po uchopení moci komunistami, je otázka, nakoľko to platí aj pre hodnotové systémy, či už v urbánnom alebo rurálnom prostredí. Na základe poznania reality neskorého socializmu prostredníctvom etnografických dát získaných terénnym výskumom by som s takýmto prístupom ku klasifikácii hodnotových orientácií nemohol súhlasiť. „Prevratnosť doby“ priniesla deštrukciu kontinuity pôvodného, nielen socioekonomického, ale s istým časovým posunom aj sociokultúrneho systému. Argumentačne to dostatočne presvedčivo ilustruje práve vývoj stavebnej kultúry (bližšie napr. PODOBA: 1992, 2003). Ján Mjartan hovorí o „novom človeku-socialistovi“, Dušan Ratica o „postupnej stabilizácii a fungovaní nového systému hodnôt“. Čo to však v oboch prípadoch znamená? – určite nie formovanie socialistického človeka vystrihnutého z ideologických traktátov a propagandistických príručiek, prípadne z nekonečných normalizačných TV seriálov, zaľudnených dokonalými reprezentantmi ideálneho socialistického človeka. Deštrukcia kontinuity viedla k oslabovaniu, marginalizácii, či dokonca k deštrukcii hodnotových systémov, ktorými sa riadili členovia predmodernej, resp. v čase uchopenia moci komunistami už aj na slovenskom vidieku včasnomodernej, včasnoindustriálnej spoločnosti. Najmä v podmienkach agrárneho, kultúrne konzervatívneho slovenského vidieka bola zmena

razantná – dostatok argumentov o dôsledkoch diskontinuitných procesov priniesli práve etnografické práce, a to nielen z pera Adama Prandu. Poznanie spoločenskej atmosféry neskorého socializmu speje k poznaniu často veľmi odlišného pohľadu na život, na základné ľudské hodnoty, než tomu bolo 30-40 rokov predtým.² K tomuto poznaniu je však potrebné vzniesť dve zásadné poznámky. Práve uchopenie moci komunistami, i keď na Slovensku masívne podporené z externých mocenských centier, bolo prejavom spoločenskej zmeny, vrátane zmeny axiologickej. Počiatky modernizácie Slovenska, aj keď nejednoznačnej, sa spájajú s obdobím dualizmu (bližšie: LIPTÁK 1996, 1999). Druhá poznámka sa týka kvalitatívnej stránky „nových hodnôt“, ich obsahu. A spája sa s otázkou, ako a voči komu/čomu sa dajú vymedziť.

Modernizačné procesy sa najmä v podmienkach komunistických totalitárnych režimov interpretovali v rámci univerzalistických zákonitostí, ktoré mali podľa ideologických schém jednoznačne a priamočiaro smerovať k pokroku. Je však pravda, že uvažovanie nad dejinami ako nad lineárnym modelom pokroku sprevádzalo sociologické analýzy dejín rozvoja ľudstva dávno predtým, než boli tieto koncepty subsumované pod pojem „modernizácia“ a než sa začalo hovoriť o sociologických teóriách modernizácie. Elementárne aspekty tohto myslenia nachádzame už v prácach intelektuálov 18. a 19. storočia (HARING 2001: 4). Rozvoj spoločenskovedného bádania v priebehu 20. storočia smeroval k bujneniu univerzalistických koncepcií, k rozvíjaniu téz o zákonitostiach dejinných pohybov jednoznačne smerujúcich k pokroku, ale aj ku kritickej diskusii o univerzalistických teóriách a o modernizácii všeobecne. Ako upozorňuje Heidemarie Uhl, v postmodernej diskusii o „veľkých rozprávaniach“ moderny sa zdôrazňuje kritika dichotomizácie rôznorodých sociálnych javov či foriem do jedného ostro ohraničeného kontrastu tradičného/predmoderného a moderného. Kritizuje sa izolácia určitých fenoménov z komplexnej sociálnej skutočnosti a ich vyhaňovanie na ideálne typy so zreteľom na ich využívanie ako indikátorov, slúžiacich na schematické vytváranie dichotomických štruktúr modernizačných teórií (UHL 2001: 10). Rôznosť názorov na tieto problémy sa znásobuje odlišnosťou pohľadov a prístupov jednotlivých špeciálnych empirických disciplín a aj ich akceptáciou odlišných tradícií vedeckého myslenia. V spoločenských vedách sa tematická špecializácia, vlastná modernej vede, znásobuje rozdielnosťou metód skúmania, ako aj pluralitou filozofických a svetonázorových východísk. Ich špecifickosť spočíva v zložitosti, komplexnosti a závislosti javov, ktoré sú predmetom ich skúmania (NOVOSAD 1983: 9 – 10).

Linearita interpretácie kultúrneho vývoja je prítomná v etnografii 18. a 19. storočia. Jeden z najvýraznejších reprezentantov spoločenskovedného myslenia 19. storočia Herbert Spencer stlačil diverzitu ľudských spoločností do jednoduchého, unilineárneho pohybu vpred: tzv. „jednoduché kmene“, v ktorých je každý poľovníkom, rybárom a staviteľom chatrčí, komplexná indická kasta aj stredoveký európsky cechový systém redukuje na vývojové stupne smerujúce do komerčnej spoločnosti 19. storočia. Spencerova metóda nenúti výskumníkov ísť do terénu a skúmať diverzitu ľudských spoločenstiev. Naproti tomu táto metóda navádza pozorovateľov k zjednodušenému pohľadu na mimoeurópske spoločnosti s cieľom situovať ich do predeterminovaných kategórií (LAYTON 1997: 25).

Unilineárny model interpretácie kultúrneho vývoja, ktorý rozvíjali európski intelektuáli 18. a 19. storočia, je vlastný aj intelektuálnej tradícii stredoeurópskych humanitných disciplín, samozrejme vrátane slovenského národopisu. V prípade tejto disciplíny je unilinearita ešte posilnená kladením veľkého dôrazu na kultúrnu zmenu, spojenú so záchranou tzv. ľudovej kultúry pred jej zánikom. Zánik regionálnych roľníckych kultúr bol aj v strednej Európe niekoľkogeneračným procesom, ktorý bol súčasťou dlhodobých

civilizačných procesov s komplexným, ako aj s veľmi kontroverzným charakterom. Radikálny priebeh malo iba razantné ukončenie ich plynulej agónie prostredníctvom kolektivizácie poľnohospodárstva a výrazným posilnením teritoriálnej a sociálnej mobility. Unilineárne chápanie kultúrneho vývoja posilnil aj prílišný dôraz na separáciu kultúry roľníkov od iných vrstiev neskoroagrárnej spoločnosti, vlastný prístupom stredoeurópskeho národopisu.³ Národopis ju interpretoval v príliš homogénnej a statickej podobe. Unilineárny prístup sa odrazil aj na interpretáciách zmien hodnôt na slovenskom vidieku po druhej svetovej vojne v prácach Adama Prandu. Formulácie ako napr. „... prerod v myslení sa oneskoruje za materiálnou základňou...“ alebo „oneskorovaní prerodu myslenia“ (PRANDA 1981: 43, 45) naznačujú zjednodušený statický pohľad na komplexnú zložitú problematiku hodnotových systémov. Rôznorodosť pohľadov na tento problém vypovedá predovšetkým o používanej metodológii pri interpretácii etnografických dát. Ako alternatívny pohľad by som chcel poskytnúť interpretáciu vychádzajúcu z civilizačnej teórie Norberta Eliasa (ELIAS 1980). Mojm elementárnym postojom je konštatovanie, že počas 20. storočia existovalo v slovenskej spoločnosti niekoľko hodnotovo-normatívnych systémov, ktoré sa navzájom prelínali. Túto tézu sa pokúsim demonštrovať na vyššie charakterizovanom etnografickom materiáli.

Norbert Elias usudzuje, že nemožno hovoriť o historickej nevyhnutnosti nejakého spoločenského vývoja, ale iba o možnostiach a pravdepodobnostiach rôzneho stupňa. Značný omyl vznikol tým, že sociálnemu vývoju bola pripísaná nevyhnutnosť pokroku. K zvláštnostiam sociálnych procesov patrí to, že síce majú smer, ale – podobne ako príroda – nijaký účel a cieľ. Na rozdiel od biologických procesov evolúcie sú sociálne procesy vratné. Posuny v jednom smere môžu vytvárať priestor posunom v smere opačnom. Oba druhy posunov môžu prebiehať súčasne: jeden z nich môže byť dominantný, druhý môže predstavovať protiváhu prvého (ŠUBRT 1996: 57 – 58). Komunistický experiment mal ideologické smerovanie k „pokroku“ a nepochybne viedol k deštrukcii hodnotových systémov spojených s neskoroagrárnou, silne konfesiónálnou slovenskou spoločnosťou, ťažko sa však možno stotožniť s utopickým predpokladom, že vytvoril nové hodnoty v súlade so svojimi ideálmi a politickými cieľmi. Deštrukcia majetkových vzťahov a sociálnej štruktúry, ekonomické zmeny a nová štátna ideológia vytvorili priestor, ktorý sa začal čímsi naplňať. Už citovaný Norbert Elias v rámci svojej koncepcie civilizačného procesu považuje za charakteristický stály stret civilizačných procesov s de-civilizačnými. Viacerí sociálni filozofi posudzujú 20. storočie práve touto optikou.⁴ Touto optikou je možné nazerať na sociokultúrne zmeny druhej polovice 20. storočia – aj keď to zatiaľ nie je veľmi obvyklé, väčšina nielen ideológov a publicistov, ale aj spoločenských vedcov uvažuje v unilineárnych schémach, akcentujúcich smerovanie k civilizačnému pokroku. V súlade so záujmom o pochopenie charakteru modernej slovenskej spoločnosti by pre nás malo byť výzvou, ako sa s týmito dvoma pohľadmi na spoločenský vývoj bude konfrontovať naše uvažovanie o stabilite verus dynamike hodnotových systémov. Vyššie citovaná schéma – nazvime ju prandovská – akcentuje deštrukciu tradičných systémov socialistickým experimentom a formovanie nových. K nej pripájam dve poznámky: aj stredoeurópska odborná literatúra prináša dynamickejší pohľad na predindustriálne roľnícke kultúry a spoločenské vedy zatiaľ nepriniesli komplexnejšiu a sofistikovanejšiu odpoveď či vysvetlenie, aké sú vlastne tieto nové systémy. Kam smerovali lokálne spoločenstvá na slovenskom vidieku v novej situácii, vytvorenej násilným komunistickým experimentom, sa pokúsim v stručnosti naznačiť na vyššie uvedenom etnografickom materiáli. Ako základný argument využijem problematiku sociálnych a kultúrnych vzorov.

Norbert Elias založil svoju koncepciu civilizačného procesu na štúdiu dvorskej aristokracie absolutistického feudálneho štátu (16. – 18. stor.). Poukazuje na význam, ktorý mali aristokratické dvory v minulosti pre pochopenie moderného, súčasného sveta. Táto skupina aristokracie bola podľa jeho názoru prvými modernými ľuďmi. Vytvárala „modelárske dielne“ vzorov správania sa, ktoré sa potom šírili ďalej medzi ostatné spoločenské vrstvy, ktoré sa ich snažili napodobňovať. Absolutistické dvory boli centrami tvorby „západného“ životného štýlu. V dvorskej spoločnosti sa sformovali nové štruktúry správania sa, cítenia a myslenia, ale aj nové kultúrne vzory. „Civilizované“ správanie slúžilo šľachte ako sebaidentifikačný znak, ktorý ju odlišoval od iných spoločenských vrstiev, najmä od konkurujúcich, ambiciózných vrstiev meštianstva (ŠUBRT 1996: 53). Vzhľadom na postupné prelamanie bariér medzi jednotlivými stavmi neskoroagrárnej spoločnosti sa tieto predstavy šírili ďalej, medzi ostatné sociálne skupiny, ktoré si ich v rôznej miere, v rôznych časových obdobiach/s rôznym časovým posunom a rôznym spôsobom osvojovali.

Elias argumentuje, že česť a prestíž tvorí podstatnú charakteristiku dvorskej spoločnosti. Pozícia v rámci dvorskej hierarchie určuje pocit vlastnej hodnoty jednotlivca. Jeho dôležitou súčasťou bol zmysel pre spoločenskú príslušnosť~ človek musel rešpektovať hranice svojho postavenia, nesmel sa dať zatieniť príslušníkmi nižšej vrstvy a sám nesmel zatieniť príslušníkov vrstvy vyššej. To, na čo sa v neskorších dobách pozeralo ako na „zvrátený luxus“, bolo pre život v určitom spoločenskom postavení nevyhnutnosťou a aristokratická vrstva podľa toho musela určovať svoje výdavky. Veľmi často bez ohľadu na reálne príjmy, takže zadlženosť bývala častým javom.

Pozorovateľovi z neskorších období sa môže väčšina aristokratických výdavkov javiť ako nepochopiteľná výstrednosť. Z hľadiska buržoáznej ekonomickej racionality sa zdá neracionálne utrácať za nepodstatné veci. Elias dokazuje, že okázalé výdavky dvorskej spoločnosti reprezentovali špecifickú formu racionality, vyvíjajúcu sa pod špecifickou formou spoločenských tlakov ako dvorská racionalita, odlišná od buržoáznej ekonomickej racionality. Oba typy racionality si vyžadujú racionálnu predvídavosť a kalkuláciu, oba vyžadujú potláčanie krátkodobých záľub z dôvodu životne dôležitých záujmov, ale to, s čím sa kalkuluje a čo je kalkulovateľné, sa veľmi líši: buržoázna industriálna racionalita sa vytvára tlakom ekonomickej previazanosti, dvorská racionalita tlakom elitárskeho spoločenského mechanizmu (ŠUBRT 1996: 55).

K Eliasovej komparácii dvoch vzájomne si konkurujúcich hodnotových systémov je azda potrebné dodať, že tretím dobovým pohľadom na racionalitu boli hodnotové systémy roľníkov, ktoré vzhľadom na ich postavenie boli mimo tohto súperenia. Neskoroagrárne spoločnosti sa vyznačujú paralelizmom troch hodnotových systémov, ktoré sa už v tomto období začínajú navzájom prelínať, a zároveň sa rozkladajú pod tlakom postupne sa zosilňujúcich modernizačných procesov.⁵ Ak súhlasíme s Le Goffovou koncepciou „dlhého stredoveku“, tak z pohľadu koncepcie „dlhého 20. storočia“⁶ sa obe tieto obdobia prelínajú. Práve Slovensko je príkladom krajiny s oneskoreným a limitovaným presadzovaním sa modernizačných procesov. Slovensko prvej polovice 20. storočia je krajina, kde sa špecifickým spôsobom prelínali neskoroagrárne a ranoindustriálne prvky s mnohými negatívnymi dopadmi na sociálnu situáciu obyvateľstva. Tento problém sa usiloval vyriešiť sebe vlastným spôsobom práve komunistický režim už spomínanou radikálnou, netrepezlivou, násilne uskutočnenou modernizáciou, spojenou s cieľavedomou deštrukciou sociálnych vzťahov a väzieb.

Ako už pred 27 rokmi konštatoval Adam Pranda (1978: 243), do centra životného úsilia, čiže aj do hodnotového systému obyvateľa socialistickej dediny sa dostal rodinný dom.

Stal sa symbolom blahobytu v prostredí neskorého socializmu na slovenskom vidieku. Analýzu takto smerovaných procesov aj ich výsledkov som publikoval vo viacerých textoch (pozri: zoznam literatúry), takže ostanem pri konštatácii opulentného konzumu priestoru, budovania domu ako symbolu sociálneho statusu a prestíže, prepojeného s kultúrnou dezorientáciou obyvateľov slovenského vidieka. V hodnotovom priestore, ktorý sa vytvoril razantnou zmenou socio-ekonomických vzťahov a sociálnych štruktúr, sa títo obyvatelia začali orientovať na kultúrne vzory, ktoré nijako nesúvisia s „novým človekom“, proklamovaným ideológiou. Orientovali sa na vzory, ktoré sa formovali v prostredí vyšších sociálnych vrstiev starších období, resp. na to, čo si pod nimi predstavovali, a ktoré potom adjustovali na podmienky socialistického vidieka. Okázalý luxus aristokracie, ktorý Elias interpretuje ako racionalitu dvorskej spoločnosti, je pre obyčajného dedičana nezmyselnou investíciou, na ktorú sa ale upínalo jeho celoživotné úsilie, podporované širokým rodinným zázemím. Aplikácia takýchto kultúrnych vzorov sa prelínala s kultúrnymi modelmi formujúcimi sa stáročia v prostredí regionálnych roľníckych kultúr, ktoré charakterizuje prelínanie skromnosti a účelnosti/funkčnosti. Vo sfére bývania tak narastá konflikt medzi orientáciou na nefunkčné sociálne a kultúrne vzory, ktorú umožnili podmienky na slovenskom vidieku neskorého socializmu, a kontinuitou pôvodných modelov funkčného využívania roľníckeho obydľia. Takáto orientácia na sociálne a kultúrne vzory hovorí o vzniku „nových“ hodnotových systémov – určite nových v porovnaní so vzormi uplatňujúcimi sa ešte počas neskorého 19. storočia, keď sa nespelo začína modernizácia hornouhorskeho vidieka. Avšak tieto „nové systémy“ majú iba veľmi málo spoločného s radikálnymi názormi ľavicových intelektuálov, tvoriacich umeleckú avantgardu prvej polovice dvadsiateho storočia, na architektúru a obytné zóny pre „nového človeka“. Sformovali sa prelínaním, premiešavaním rôzne historicky a sociálne ukotvených kultúrnych vzorov a modelov, na čo vytvoril „reálne existujúci socializmus“ relatívne ideálne podmienky.

Na základe etnografických dát a poznatkov z vlastných terénnych výskumov si dovoľím spochybníť tézu o existencii nejakého stabilného hodnotového systému, ktorý sa zásadne mení pod vplyvom deštruktívnych vstupov komunistickej modernizácie a je vystriedaný novým opozitným (socialistickým?) hodnotovým systémom. Preferoval by som skôr postoj Norberta Eliasa, že v spoločenskom vývoji posuny v jednom smere môžu vytvárať protiprúdy a bočné prúdy. Z pohľadu „dlhého 20. storočia“ skôr treba hľadať vysvetlenia v súbežnej existencii a v prelínaní sa rôznych hodnotovo-normatívnych systémov v rámci *longue durée* procesov. „Reálne existujúci socializmus“ bol iba špecifickou, ako sa ukázalo ani nie veľmi dlhou, etapou v rámci týchto procesov.

Záverom si môj pohľad na problematiku stability a dynamiky hodnotových systémov dovoľím zhrnúť do nasledujúcich téz:

- modernizačné procesy, zavŕšené komunistickým modernizačným modelom (charakterizovaným revolučnou netrepezlivosťou, uplatňovaním sociálneho inžinierstva, násilím pri presadzovaní zmien a pod.), smerovali k rýchlemu zavŕšeniu už prebiehajúceho rozkladu hodnotových systémov, ktoré sa dlhodobo formovali v prostredí regionálnych roľníckych kultúr,

- deštrukcia nebola jednoznačná, mala ambivalentný charakter,
- sproletarizovaní vidiečania sa prestali dominantne orientovať na tradičné hodnotovo-normatívne systémy, v situácii kultúrnej dezorientácie si vytvárali spolu s novým sociokultúrnym systémom aj nový hodnotový systém, ktorý bol síce nový v zmysle adaptácie na nové ekonomické a sociálne podmienky, ale nebol nový v zmysle utvárania nových (povedzme socialistických) hodnôt. Išlo skôr o amalgám či mozaiku fenoménov rôznej

proveniencie, kde však mali výrazné zastúpenie viaceré prvky starších (povedzme tradičných) hodnotových modelov,

- v oblasti stavebnej kultúry a kultúry bývania narastala orientácia na sociálne a kultúrne vzory, koreniace v dobovom sociálnom prostredí, ktoré nová politická moc cieľavedome potláčala, tieto kultúrne fenomény označovala za „prežitky“. Socialistickí vidiečania sa orientovali na kultúrne vzory, resp. na svoje predstavy o vzoroch, ktoré sa pôvodne sformovali v aristokratickom prostredí a v priebehu 19. storočia sa prispôbovali potrebám a vkusu malomestských vrstiev, odkiaľ ich postupne preberali aj dedinčania. Pre dvorskú spoločnosť boli funkčné v zmysle Eliasovej interpretácie, ale nefunkčné pre reálne potreby vidiečanov. Keďže vznikli v úplne inej historickej situácii a sociálnom prostredí, vo vidieckom prostredí druhej polovice 20. storočia to viedlo k oslabovaniu funkčného hľadiska obydlija,

- kultúrne vzory, vytvárané počas neskorého 19. a v priebehu prvej polovice 20. storočia ľavicovou umeleckou a intelektuálnou avantgardou nenachádzali vo vidieckom prostredí uplatnenie,

- deštrukcia tradičných sociokultúrnych, normatívnych, hodnotových systémov bola iba čiastočná, neúplná. Obdobie (druhej polovice) 20. storočia charakterizuje prelínanie rôznych hodnotových systémov, hodnotový chaos, konflikt medzi technickou a kultúrnou modernizáciou,

- obdobie od začiatku 90. rokov charakterizuje zotrvačnosť sociokultúrneho systému, sformovaného v prostredí kolektivizovanej socialistickej dediny, dezilúzia z jeho kolapsu a neschopnosť adaptácie na nové podmienky. Hodnotové systémy, ktoré sa formovali počas druhej polovice 20. storočia, sa v dedinskom prostredí ukazujú byť veľmi stabilné. Mojou interpretáciou – možno hypotézou – je konštatovanie, že je to tak vďaka:

1. Úspešnej adaptácii na systém, ktorý ekonomicky a následne politicky skolaboval, ale slovenský vidiečan sa s ním stotožnil.

2. Jeho ambivalentnému charakteru ako fúzie rôznych fenoménov (pochádzajúcich z rôznych sociálnych prostredí), ktoré si populácia vidieka osvojila. V súčasnosti tieto sociokultúrne a normatívne systémy ich nositeľom neumožňujú dostatočnú dynamiku sociálneho správania sa, sociálnych a ekonomických stratégií v nových socioekonomických podmienkach transformujúcej sa spoločnosti, ktoré však majú aj svoj kultúrny rozmer.

Svoje uvažovanie by som uzavrel otázkou, či základom pochopenia hodnotových systémov, ktoré sú prítomné v súčasnej spoločnosti a ovplyvňujú jej charakter, je upozorňovanie na problematiku ich stability a zmien, ktoré – ako sa mi zdá – stále istým spôsobom reprodukuje unilineárne uvažovanie, koreniace v sociálnom myslení 19. storočia? A či kľúčom k takémuto pochopeniu by nemal byť pokus metódami etnografického výskumu odhľnúť ich jasne interpretovateľný povrch a nazerať na ne ako na prelínanie sa často chaotických, často protismerných, navzájom sa prelínajúcich, križujúcich, vylučujúcich, dopĺňajúcich ambivalentných procesov v zmysle Eliasovej koncepcie, ako na amalgám prelínajúcich sa hodnotových systémov, ktoré je veľmi ťažké jednoznačne definovať a jednoznačne časovo ohraničiť.

POZNÁMKY

- 1 K autorovej argumentácii a konkrétnym dátam ku koncentrácii majetku v rukách úzkej privilegovanej vrstvy počas normalizačného obdobia pozri bližšie: VALACH, M. 1994.
- 2 V období mojich prvých terénnych výskumov v závere 70. a na začiatku 80. rokov, keď ešte dožívala generácia, narodená na konci 19. storočia a na začiatku 20. storočia, boli generačné rozdiely prejavujúce sa v hodnotových preferenciách zvlášť viditeľné. Podobnú skúsenosť mi potvrdila aj autopsia pri porovnávaní mojich príbuzných z generácie starých rodičov s mladšími vekovými skupinami, už aj s generáciou narodenou po polovici 20. rokov. Pre mňa, vtedy mladého etnografa, predstavovali títo ľudia už neexistujúci stratený svet, veľmi odlišný od poznanej každodennosti „vyspelej socialistickej spoločnosti“.
- 3 Iný pohľad na spoločnosť a kultúru poskytuje napríklad škandinávská etnografická škola. Aj keď sa dá argumentovať odlišným vývojom nordických spoločností, ktoré neboli natoľko hierarchizované ako kontinentálna Európa a až do obdobia moderny stáli bokom od dominantných európskych trendov, základ odlišnosti interpretácií tkvie v odlišných metodologických prístupoch.
- 4 Ja som sa pokúsil upozorniť na tento problém v texte publikovanom začiatkom 90. rokov (pozri: PODOBA 1994).
- 5 Ide o schematické, v podstate ideálne členenie na základe prísnej hierarchizácie spoločnosti v absolutistickom feudálnom štáte. Realita bola samozrejme odlišná, určite oveľa pluralitnejšia, prelínanie jednotlivých axiologicko-normatívnych systémov bolo vlastne predovšetkým tým sociálnym skupinám, ktoré tvorili prechod medzi tromi základnými stavmi silno hierarchizovaných korporatívnych spoločností (napr. nižšia a drobná šľachta, štátni a municipálni úradníci, mešťania v slobodnom povolani, slobodní sedliaci atď.).
- 6 Pod koncepciou „dlhého 20. storočia“ rozumiem dlhodobé sledovanie civilizačných procesov, resp. sociokultúrnych fenoménov, charakteristických pre 20. storočie. Zvyčajne sa formovali už v predchádzajúcom storočí a doznievajú počas nasledujúceho. Tento pohľad na dlhodobé procesy je protipólom prístupu Erica Hobsbawma, ktorý vymedzil „krátke 20. storočie“ dvoma konkrétnymi historickými udalosťami. Odlišnosť týchto dvoch prístupov je vyjadrením odlišnosti v prístupoch politickej a sociálnej histórie (bližšie: HOBSEAWM 1998).

LITERATÚRA

- DRAKULIĆ, S. (1993): *How We Survived Communism and Even Laughed*. New York – London: N. W. Norton.
- ELIAS, N. (1980): *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band. Wandlungen der Verhaltens in den westlichen Oberschichten des Abendlandes*. Baden-Baden: Suhrkamp.
- ELIAS, N. (1980): *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Zweiter Band. Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*. Baden-Baden: Suhrkamp.
- GÁL, E: *Morálka a hodnoty ako politický problém?* Nepublikovaný nedatovaný manuskript.
- HARING, S.A. (2001): „Auf der Suche nach einer besseren Welt“. Soziologische „Modernisierungstheorien“ im Lichte dreier Jahrhunderte. *Newsletter Moderne*, März (Sonderheft 1), s. 4 – 9.
- HOBSEAWM, E. (1998): *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*. Praha: Argo.
- KUŽVART, P. (1994): Několik poznámek k roli lidských hodnot, k povaze společenského pohybu a k filosofii dějin. In: J. Vavroušek & J. Plos (eds.): *Lidské hodnoty a společnost v pohybu*. Praha: Kruh nezávislé inteligence a Společnost pro trvale udržitelný život.

- LAYTON, R. (1997): *An introduction to theory in anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIPTÁK, Ľ. (1996): Protirečivé stránky modernizácie. O slovenskej otázke na prelome storočí. In: *Historická revue*, VII, 2, s. 27 – 29.
- LIPTÁK, Ľ. (1999): Modernizácia Slovenska: Národ, štát, spoločnosť. In: Ľ. Lipták: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram, s. 268 – 278.
- MJARTAN, J. (1952): Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny. In: *Národopisný sborník*, XI, s. 5 – 18.
- MOŽNÝ, I. (1991): *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Slon.
- NOVOSAD, F. (1983): Začiatky buržoáznej reflexie všeobecnej krízy kapitalizmu. In: M. Weber: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda, s. 5 – 40.
- PODOBA, J. (1992): Stavebná kultúra slovenského vidieka ako odraz konfliktných procesov hodnotovej kontinuity a diskontinuity. In: D. Ratica (ed.): *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Bratislava: NÚ SAV, s. 47 – 57.
- PODOBA, J. (1993): Premeny hierarchie hodnôt obyvateľov slovenského vidieka v 20. storočí – proces negácie tradičného systému hodnôt zlučiteľných s trvalo udržateľným spôsobom života. In: P. Nováček & J. Vavroušek (eds.): *Lidské hodnoty a trvale udržitelny způsob života*. Olomouc: Společnost pro trvale udržitelny život a Katedra ekologie PF UP, s. 69 - 78.
- PODOBA, J. (1994): Der Modernisierungsprozess des 20. Jahrhunderts als Konflikt des Zivilisationswachstums und kulturellen Verfalls. In: *Ethnocultural Processes in Central Europe in 20th Century*. Bratislava: Comenius University, s. 221 – 234.
- PODOBA, J. (1997): Sociálne a kultúrne vzory ako determinanty spotrebných modelov. In: P. Nováček (ed.): *Perspektivy trvale udržitelného způsobu života*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, s. 156 – 163.
- PODOBA, J. (2000): Medzi technickou a kultúrnou modernizáciou: architektúra na slovenskom vidieku v 20. storočí. In: *Architektúra a urbanizmus*, XXXIV, 3-4, s. 103 – 109.
- PODOBA, J. (2001): Modernizácia na prelome storočí: kultúrna zmena ako faktor rozvoja a súčasne zániku tradičnej rurálnej architektúry. In: *Slovenský národopis*, 49, s. 65 – 75.
- PODOBA, J. (2003): Kultúrne zaostávanie ako determinant sociálnych konfliktov transformačného obdobia. In: *Slovenský národopis*, 51, s. 447 – 468.
- PRANDA, A. (1978): Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 235 – 249.
- PRANDA, A. (1978 – 1979): The Process of Building up Socialism as Reflected in Value Orientations of the Slovak Village. In: *Ethnologia Slavica*, X – XI, s. 119 – 131.
- PRANDA, A. (1981): Zmeny myslenia a postojov človeka na súčasnej slovenskej dedine. In: *Národopisné informácie*, 3, s. 39 – 48.
- PRANDA, A. (1982): Hodnotové orientácie vidieckeho obyvateľstva na Slovensku v súčasnosti a faktory formovania progresívnych lokálnych a regionálnych tradícií. In: *Slovenský národopis*, 30, s. 407 – 419.
- PRANDA, A. (1983): Socializácia dediny a zmeny jej myslenia. In: *Socializace vesnice a proměny lidové kultury. Přehledy výsledků výzkumů*. Sv. II. Uherské Hradiště, s. 607 – 611.
- PRANDA, A. (1985): Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, 33, s. 337 – 349.
- RATICA, D. (1993): Hodnoty v kontexte zmien každodennej kultúry. In: *Slovenský národopis*, 41, s. 387 – 396.
- RAZ, J. (2003): *The Practice of Value*. Oxford: Oxford University Press.

- StZ. (1996). Hodnota. In: H. Maříková, M. Petrusek, A. Vodáková (eds.): *Velký sociologický slovník*. Praha: Vydavatelství Karolinum, s. 375 – 377.
- ŠUBRT, J. (1996): *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Univerzita Karlova.
- UHL, H. (2001). Modernisierungstheorie und Geschichtswissenschaft. In: *Newsletter Moderne*, März, (Sonderheft 1), s. 10 – 16.
- VALACH, M. (1994): Život na přechodu. In: J. Vavroušek & J. Plos (eds.): *Lidské hodnoty a společnost v pohybu*. Praha: Kruh nezávislé inteligence a Společnost pro trvale udržitelný život, s. 30 – 34.
- VAVROUŠEK, J. – PLOS, J. (eds.) (1994). *Lidské hodnoty a společnost v pohybu*. Praha: Kruh nezávislé inteligence a Společnost pro trvale udržitelný život.
- WALLACE, R. J. (2003): Introduction. In: J. Raz: *The Practice of Value*. Oxford: Oxford University Press, s. 1 – 12.

**THROUGH THE NORBERT ELIAS PERSPECTIVE: VALUE SYSTEMS
STABILITY AND CHANGE DURING THE LATE SOCIALISM ERA
(ADAM PRANDA AND THE STUDY OF VALUES IN SECOND HALF OF
THE 20th CENTURY)**

Summary

The ideological determination of the changing political regimes of the 20th century led to the ideological support of the concrete types of values. This problem is closely tied with the value systems stability and changes. From the perspective of the definition of value as a basic culture's component, and in the same time as an individual identity's component, the key problem is situated in its social dependency.

In the context of the “contemporary socialist village“ ethnographic research, the study of value orientation during the second half of the 20th century Slovak countryside is connected predominantly with the scientific work of Adam Pranda. Pranda studied the value systems of the Slovak villagers from the late 1960s up to the early 1980s. This era could be defined as the period of “real existing socialism” stabilization. From the perspective of the modern history of Central Europe, it is closed, specific stage of the countryside transformation, as a consequence of the communist social engineering and the state policy of “bringing together the town and the countryside”. The analysis of this period from the social science perspective is the key in understanding the problems of the current transformation period.

The recent publications concerning the study of values are deeply rooted in the tradition of Central European ethnography and folklore studies, based on the unilinear interpretation of development of the society and culture. The author puts forward the alternative interpretation of value systems stability and changes during the period of real existing socialism, based on the Norbert Elias civilization theory. He submits his statement, that during the 20th century do exist in the Slovak society several systems of norms and values, which have overlapped each other. This thesis is demonstrated on the ethnographic data based on the author's field work from the studied time period.

Práca vznikla ako súčasť grantového projektu VEGA 2/3181/25 „Globálne procesy a každodenná kultúra na Slovensku. Etnologický pohľad.“

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r.o.

Hlavná redaktorka:

PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.

Výkonné redaktorky:

PhDr. Hana Hlôšková, CSc., Mgr. Tatiana Podolinská, PhD.

Redakčná rada: doc. PhDr. Ľubica Droppová, CSc., Univ. Prof. Dr. Gyivicsán Anna, Dr. hab. (MR), doc. Mgr. Martin Kanovský, PhD., PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, DrSc., PhDr. Jan Krist (ČR), prof. PhDr. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc., prof. PhDr. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Peter Salner, DrSc., PhDr. Zdeněk Uherek, CSc. (ČR), PhDr. Miroslav Válka, PhD. (ČR)

Adresa redakcie: Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma:

Slovak Academic Press, spol. s r.o. P.O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

e-mail: sap@sappress.sk

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences

Vol. 53, 2005, Number 4

Editors: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Address of editor: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P.O. Box 57, Nám. slobody 6,

810 05 Bratislava, Slovakia and SLOVART G.T.G. Ltd., Krupinská 4,

P.O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences

Année 53, 2005, No 4

Rédacteurs: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Adresse de la rédaction: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgang 53, 2005, Nr. 4

Redakteure: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Redaktion: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIIS

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616

SAP
SLOVENSKÝ
NÁRODOPIIS
